

Вольга Ляшчынская

Гомель

Навуковыя тэксты і фразеалагізмы

Увага даследчыкаў навуковага стылю беларускай мовы, як і рускай, найбольш скіравана да лексічных адзінак у сістэме моўных сродкаў перадачы навуковай інфармацыі. І гэта зразумела, бо *найбольш кідкай, хоць і не адзінай асаблівасцю гэтага стылю з'яўляецца выкарыстанне тэрміналогіі*¹. Адносна фразеалагічных адзінак, якія ўсё часцей заўважаюцца ў навуковых тэкстах, маюцца толькі асобныя заўвагі, што і вызначае актуальнасць узнятага ў артыкуле пытання.

Пры гэтым традыцыйна пытанне аб выкарыстанні фразеалагічных адзінак мовы ў навуковых тэкстах разглядаецца ў асноўным стылістамі пры вызначэнні характэрных прыкмет і асаблівасцей навуковага стылю сярод іншых. І тут можна адзначыць тры падыходы да гэтага пытання. Зрэдку навукоўцы заўважаюць пра абмежаванае ўжыванне фразеалагічных адзінак сярод іншых моўных сродкаў навуковага стылю, у прыватнасці: *Уласна фразеалогія, у большасці агульнакніжная, займае ў навуковым маўленні крайне абмежаванае месца*². Часцей наглядаецца поўнае адмаўленне ў выкарыстанні фразеалагізмаў у тэкстах навуковага стылю. Так, на думку аўтараў аднаго з даследаванняў навуковага маўлення, фразеалагізмы, якія валодаюць цэласным значэннем, экспрэсіўнасцю, унутранай формай,

¹ И. В. Арнольд, *Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования)*, Ленинград 1973, с. 69.

² А. Н. Васильева, *Практическая стилистика русского языка для иностранных студентов-филологов старших курсов*, Москва 1989, с. 67.

якая з'яўляецца адным з кампанентаў іх семантычнай структуры, шырокімі магчымасцямі індывідуальна-аўтарскага выкарыстання, *не ўласцівы ўвогуле навуковаму стылю і нават супрацьпаказаны яму*³. І нарэшце, пытанне аб фразеалагізмах як моўных сродках навуковага стылю ўвогуле абыходзіцца ўвагай. Тлумачэнне такім меркаванням крыецца ў адметнасцях функцыянальных рыс навуковага стылю, тых мэт і задач навуковай інфармацыі, якія выступаюць своеасаблівымі крытэрыямі адбору моўных адзінак у навуковых тэкстах.

У прыватнасці, адзначаецца, што навуковы стыль *далёкі ад эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбаванасці. І лексіка, і адбор марфалагічных формаў, і характар сінтаксічных канструкцый, і парадак слоў, уласцівыя навуковаму стылю, закліканы забяспечыць дакладнасць, лагічнасць, аб'ектывнасць і абстрактнасць выкладу. Эмацыянальная афарбаванасць маўлення не спрыяе дасягненню гэтых мэт*⁴. Заўважым, што даследчык не ўпамінае фразеалагізмы ўвогуле пры пераліку адзінак трох важнейшых узроўняў мовы навуковага стылю. Нават *вусныя навуковыя выступленні ў значнай ступені адчуваюць уплыў з боку кніжна-пісьмовага маўлення, таму што большасць вусных тэкстаў чытаецца па загадзя падрыхтаванаму пісьмоваму. Такое маўленне часцей за ўсё характарызуецца манатоннасцю, слабай выразнасцю, адсутнасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі*⁵. А, як вядома, катэгарыяльнай уласцівасцю і абавязковай умовай існавання фразеалагічных адзінак з'яўляецца якраз экспрэсіўнасць. Становіцца зразумелым, чаму фразеалагічным адзінкам мовы з такой адметнасцю сваёй афарбоўкі, адзінкам, якія якраз і вызначаюцца перавагай канатацыйнага элемента над намінацыйным, адмаўляецца ці абмяжоўваецца ў выкарыстанні ў навуковых тэкстах.

Важнымі асаблівасцямі навуковага стылю лічацца абстрактнасць і абагуленасць выкладу зместу, што дасягаецца ў перавазе абстрактнай лексікі, амаль выключным выкарыстанні формаў 3-й асобы, займенніка 1-ай асобы толькі ў форме множнага ліку, дзеясловаў цяперашняга надчасовага, ці цяперашняга пастаяннага, значэння. І ў адпаведнасці з гэтым у строга навуковым маўленні выражэнне пачуццяў

³ *Основы научной речи* / Н. А. Буре и др., Москва 2003, с. 95.

⁴ А. Н. Кожин, О. А. Крылова, В. В. Одинцов, *Функциональные типы русской речи*, Москва 1982, с. 101.

⁵ У. Д. Еўтухоў, *Функцыянальныя стылі*, [у:] *Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам.* / У. В. Анічэнка, У. Д. Еўтухоў, В. А. Ляшчынская, Т. І. Тамашэвіч / пад рэд. У. В. Анічэнкі, Мінск 1992, с. 41.

моўнымі сродкамі ўспрымаецца як адхіленне ад нормаў стылю, і адсутнасць адкрыта выражанай эмацыянальнасці ў навуковым тэксце звязана з такой яго асаблівасцю, як *абмежаванасць аўтарскага, асобаснага пачатку*⁶. Навуковая мова пазбаўлена элементаў экспрэсіўнасці, паколькі тут няма ўстаноўкі на наўмыснае ўздзеянне. А фразеалагічныя адзінкі хоць і называюць і апісваюць аб'екты рэчаіснасці, але ў большай ступені яны апэньваюць месца гэтых аб'ектаў у каштоўнай карціне свету, характарызуюць эмацыянальна-ацэначныя адносіны носьбіта і стваральніка фразеалагізмаў. Дастакова нагадаць хаця б некалькі з ліку фразеалагізмаў-найменняў асобы ў беларускай фразеалогіі, напрыклад: *абсевак у полі; божая авечка; блудны сын; ваша сястра; гог і магог; ні рыба ні мяса; першы сустрэчны; сабака на сене; свежае вока; сіямскія блізняты; стары воўк; цюха-мацюха; цямя-лямя* і інш., каб яшчэ раз упэўніцца, што фразеалагізмы, сапраўды, закліканы найперш для ацэнкі названай такім чынам асобы, для выражэння становачых ці адмоўных адносін з боку таго, хто ўжывае гэтыя адзінкі, у адносінах да таго, каго называюць з дапамогай такіх адзінак мовы.

Дакладнасць як яшчэ адна з істотных асаблівасцей навуковага стылю прадугледжвае найперш адназначнасць разумення думкі, адсутнасць сэнсавых разыходжанняў паміж словам і абазначаным ім паняццем, і для навуковага стылю характэрна адсутнасць пераноснага ўжывання слоў, наяўнасць метафар⁷. Што датычыць фразеалагізмаў, то яны як другасныя адзінкі мовы характарызуюцца трапеічнай прыродай сваёй унутранай формы, наяўнасцю вобразнага складніка, які *выконвае функцыі мадыфікатара адпаведнага канцэпту, дазваляючы ажыццяўляць семантычную дыферэнцыяцыю ўнутры поля па некалькі іншых асновах, чым гэты магчыма з дапамогай слоў у прамых значэннях (у адрозненне ад аднаслоўных метафар, якія ў гэтых адносінах не выяўляюць прыцыповых адрозненняў ад ідыём)*⁸. А гэта азначае, што выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковых тэкстах немагчыма хаця б з прычыны вобразнага патэнцыялу фразеалагізмаў як *больш ком-*

⁶ *Стилистика русского языка: Учебное пособие / Сост. В. Д. Бондалетов, С. С. Вартапетова, Э. Н. Кушлина, Н. А. Леонова / под ред. Н. М. Шанского., Ленинград 1982, с. 203.*

⁷ А. Н. Васильева, *Курс лекций по стилистике русского языка. Научный стиль речи*, с. 85.

⁸ Д. О. Добровольский, *Образная составляющая в семантике идиом*, «Вопросы языкознания» 1996, № 1, с. 75.

*плекснага і рознабаковага феномену, чым тое, што варта разумець пад моўным вобразам ці ўнутранай формай лексічнай адзінкі*⁹.

Такім чынам, на аснове адметнасцей функцый, мэт і задач навуковых тэкстаў, іх камунікатыўных якасцей адбываецца адбор моўных сродкаў, якія складаюць сваю сістэму. Сумясціць такія паказчыкі, як эканомнасць выражэння навуковых ведаў, дакладнасць, абстрактнасць, абагуленасць, адсутнасць уздзеяння навуковай інфармацыі на чытача і ў нейкім сэнсе «збытکوўнасць» семантыкі, экспрэсіўнасць, перавагу ацэначнасці над намінатывнасцю фразеалагізмаў як знакаў з максімальна поўным семантычным наборам, кадыфікаваным у форме значэння ў выглядзе макракампанентаў, што ахопліваюць граматыку, дэнацыю, ацэнку, матывацыю, эматыўнасць і стылістычную маркіраванасць не прадстаўляецца магчымым¹⁰. Вось чаму, паводле меркавання многіх і найперш стылістаў, у тэкстах навуковага стылю няма ці амаль няма месца фразеалагізмам. Але ці так гэта? Для адказу на пастаўленае пытанне, што і з'яўляецца асноўнай мэтай нашага артыкула, да якой дабаўляем вызначэнне сутнасці і зместу фразеалагічных адзінак, звернемся да характарыстыкі, з аднаго боку, фразеалагічных адзінак у іх разнавіднасцях, крытэрыях іх дыферэнцыяцыі і асновах дэфініцыі паняцця 'фразеалагізм', з другога – да тэкстаў навуковага стылю з іх рознай жанрава-стылёвай прыналежнасцю.

Навуковыя тэксты ў сукупнасці складаюць змест навуковага стылю, які рэалізуецца ў чатырох падстылях: уласна навуковым (манаграфіі, артыкулы, дысертацыйныя даследаванні, аўтарэфераты, выступленні на канферэнцыях), тэхнічным (тэхнічнае апісанне апаратаў, прыбораў і да т. п.), вучэбна-навуковым (падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, лекцыі, тлумачэнні на ўроках, практычных занятках, рэфераты і інш.) і навукова-папулярным (брашуры, лекцыі для шырокіх колаў з мэтай перадаць навуковыя веды).

Фразеалогія як асобны раздзел навукі аб мове і як сукупнасць фразеалагічных адзінак менавіта ў другой частцы свайго вызначэння да гэтага часу разглядаецца па-рознаму, ці межы фразеалогіі, паводле двух падыходаў да вырашэння гэтага пытання, вызначаюцца ў шырокім і вузкім значэнні. Так, калі фразеалогію разглядаюць у вузкім значэнні, што стала адметнасцю меркавання большасці фразеолагаў

⁹ Тамсама, с. 73.

¹⁰ В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва 1996, с. 17.

апошняга часу і найперш В. М. Тэліі¹¹, то тады яе змест складаюць толькі тыя ўстойлівыя адзінкі, якія вызначаюцца не столькі паводле такіх крытэрыяў, як узнаўляльнасць і ўстойлівасць, колькі цэласнасцю свайго значэння, унутраным сэнсавым адзінствам, якое не выцякае са значэння кожнага слова, параўн. устойлівае спалучэнне *аказваць дапамогу*, у якім кожнае слова захоўвае сваё значэнне, і фразеалагізм, ці ідыёму, *касцьмі класціся*, значэнне якой ‘прыкладаць вялікія намаганні дабіцца чаго-н.’ ніяк не выяўляецца і, зразумела, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў-слоў. Калі ж фразеалогію разглядаюць у шырокім значэнні, то да фразеалагізмаў адносяць самыя розныя тыпы ўстойлівых выразаў. Па-першае, ад фразеалагізмаў да *фразеалагічных спалучэнняў* як аднаго з трох тыпаў фразеалагізмаў паводле ступені спаянасці кампанентаў у класіфікацыі В. У. Вінаградава¹² і *фразеалагічных выразаў* як чацвёрты тып у класіфікацыі М. М. Шанскага¹³. Па-другое, ад фразеалагізмаў да ўсіх іншых устойлівых спалучэнняў слоў, сярод якіх называюць *прыказкі і прымаўкі*, ці *парэміі* (паводле сучаснай тэрміналогіі), *крылатыя словы і афарызмы*, *састаўныя тэрміны*, *спалучэнні слоў з фразеалагічна звязаным значэннем*, *перыфразы* і нават *цытаты* [гл., напрыклад, Е. Г. Балыніну¹⁴, а таксама дапаможнікі па беларускай мове для вучняў¹⁵ і студэнтаў¹⁶]. Заўважым, што ў свой час М. М. Шанскі¹⁷, як і А. В. Кунін¹⁸, адносіць да фразеалагізмаў прыказкі і прымаўкі, а В. П. Жукаў¹⁹ і М. М. Капыленка²⁰ – толькі тую частку парэмій, якія ўжываюцца ў пераносным значэнні і з’яўляюцца семантычна цэласнымі і сінтаксічна нечлянімымі.

¹¹ В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*.

¹² В. В. Виноградов, *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва 1977.

¹³ Н. М. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, Москва 1963, с. 44.

¹⁴ Е. Г. Балынина, *В мире фразеологизмов: курс по выбору. Экспериментальное пособие для учащихся 11 классов учреждений, обеспечивающих получение общего и среднего образования, с бел. и русск. языком образования с 12-летним сроком обучения*, Минск 2004, с. 6.

¹⁵ *Беларуская мова: тэорыя, тэсты: для школьнікаў і абітурыентаў* / Э. Д. Білінава [і інш.], Мінск 2006, с. 55.

¹⁶ *Сучасная беларуская мова. Фразеалогія: практыкум* / склад. А. І. Зянько, Наваполацк 2004, с. 9.

¹⁷ Н. М. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, с. 44.

¹⁸ А. В. Кунин, *Английская фразеология (теоретический курс)*, Москва 1970.

¹⁹ В. П. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*, Москва 1978.

²⁰ М. М. Капыленко, З. Д. Попова, *Очерки по общей фразеологии (фразеосочетания в системе языка)*, Воронеж 1989.

Паводле сваёй сутнасці – забяспечваць захаванне навуковых ведаў – навуковыя тэксты характарызуюцца цэлым шэрагам адметнасцей, з якіх найперш выдзяляецца імкненне да абсалютнай дакладнасці і адсутнасці сэнсавых разыходжанняў, адназначнасці наймення прадметаў і з’яў навуковай сферы. Зразумела, што моўныя сродкі з экспрэсіўнымі адценнямі, «семантычнымі абертанамі» (Б. А. Ларын), ці дадатковай канатацыяй альбо дадатковай канатацыйнай інфармацыяй, як часцей называюць апошнім часам, з’яўляюцца па крайняй меры непажаданымі ў навуковай мове. Што да фразеалагізмаў, то яны найперш істотна адрозніваюцца сваім значэннем ад значэння лексічных адзінак мовы з іх дакладнай стылістычнай дыферэнцыяй, пра што ў свой час заўважыў яшчэ Б. А. Ларын, калі пісаў, што *ў мове спалучэнне слоў дае сэнс большы, чым простая сума «значэнняў» асобных слоў*²¹. Пазней гэтую думку развіў В. М. Макіенка, які зазначыў: *У фразеалагізма намінацыйнае растварана ў экспрэсіўным, падпарадкавана яму. Гэтыя два бакі моўнага знака ў фразеалагізме сінкрэтычныя, тады як у лексіцы (асабліва неэкспрэсіўнай) – дыферэнцаваны, раз’яднаны*²². Праўда, пры гэтым звяртаем увагу на той факт, што ў сваім выказванні даследчык мае на ўвазе так званы вузкі падыход пры вызначэнні дэфініцыі паняцця *фразеалагізм*, ці, больш дакладна, выдзяленне з агульнага масіву ўстойлівых выразаў такой іх падгрупы, як ідыёмы, *значэнне якіх, – паводле В. М. Тэлія, – заўсёды больш насычана «дэталямі», чым значэнне слова». І далей вядомая даследчыца рускай фразеалогіі дадае, што «істотным для выканання ідыёмай знакавай функцыі з’яўляецца і падключэнне да яе як рацыянальнай ацэнкі, так і ацэнкі эмацыянальнай*²³.

Становіцца зразумелым, што выкарыстанне фразеалагізмаў (у іх лік уключаюцца фразеалагічныя адзінкі, ці фразеалагізмы, што, паводле тэрміналогіі В. У. Вінаградава, аб’ядноўваюць *фразеалагічныя зрашчэнні і фразеалагічныя адзінствы*) ва ўласна-навуковым і навукова-тэхнічным падстылях будзе выключэннем з правіла. Сапраўды, цяжка ўявіць у манаграфіі ці навуковым артыкуле выкарыстанне стылістычна маркіраваных фразеалагізмаў тыпу *адрабляць шарварку, ку-*

²¹ Б. А. Ларин, *Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи*, Ленинград 1974, с. 36.

²² В. М. Мокиенко, *Славянская фразеология: учеб. пособие для вузов по спец. Рус. яз. и лит.* – 2-е изд., испр. и дополн., Москва 1989, с. 211.

²³ В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, с. 86.

рам на смех, лічыць варон, мазоліць вочы, як ніць даць і інш. Аднак, усё ж такі яны рэдка, але сустракаюцца, ілюстрацый чаго можа быць сказ з артыкула, прысвечанага вывучэнню дыялектнай лексікі ў мове І. Пташнікава: *Сапраўдную «зялёную вуліцу» пісьменнік дае народнаму слову ў рамане «Мсціжы»*²⁴. І гэта не адзіны прыклад, а ўвогуле аналіз навуковых тэкстаў дазваляе сказаць, што больш шырока фразеалагізмы такога кшталту з перавагай кніжных характэрны для тэкстаў літаратуразнаўцаў і гісторыкаў. Вось толькі некалькі ілюстрацый ужывання фразеалагізмаў у межах асобных сказаў, выпісаных з артыкулаў даследчыка літаратуры:

Эпісталаярная спадчына пісьменнікаў XIX стагоддзя раскрывае невядомыя дагэтуль рысы іх творчай індывідуальнасці, пашырае ўяўленне пра дыяпазон мастацкіх і прыватна-чалавечых інтарэсаў, прыадчыняе заслону над бязлітаснай палітыкай расійскай улады ў дачыненні да беларускага мастацкага слова (с. 12); Бедная беларуская мова! Косткай у горле стала яна для польскіх паноў, а з канца XVIII стагоддзя і для расійскіх чыноўнікаў. Добра разумелі яны, што там, дзе жыве мова, там ёсць народ са сваёй памяццю, чалавечай і нацыянальнай годнасцю, правам на незалежную, годную будучыню. Таму і рабілі ўсё магчымае, каб падрэзаць крылы гэтаму слову на самым узлёце (с. 12); Дзённікавая форма вымагала запісаў па гарачах слядах падзей, па свежых уражаннях, з захаваннем вастрыні першаснага ўспрымання, як, напрыклад, у запісах А. Петрашкевіча, дзе ён расказвае пра ўмовы, у якіх праходзілі этапы ссыльных у Сібір, пра жорсткія адносіны ўлады да палітычных выгнаннікаў і інш. І тым не менш побытавы аспект уласнага жыцця ва ўсіх дзённіках застаецца на другім плане (с. 16); Мемуары Я. Лучыны пралівалі святло на ход паўстання ў Ігуменскім павеце, адкрывалі новыя імёны... (с. 20); Сапраўды, праўда стала краевугольным каменем яго [В. Бакава – В.Л.] эстэтычнай і грамадзянскай пазіцыі (с. 48); Ва ўнісон душы пісьменніцы гучалі песні жанчын, іх аповеды пра нялёгкую долю (с. 55); Вымушаны дажываць апошнія гады на чужыне ён [Ф. Скарына – В.Л.] на векі вечныя вярнуўся на радзіму сваімі кнігамі, сваімі геніяльнымі прарочымі ідэямі, якія жылілі не адно пакаленне беларусаў на доўгіх царністых скрыжалеях часу (с. 62); Ды

²⁴ В. П. Лемцюгова, *Дыялектнае слова ў кантэксце мастацкага твора*, [у:] *Беларускае слова ў тэксце і ў сістэме мовы* / Пад рэд. В. К. Шчэрбіна, Мінск 1994, с. 60.

і як дакажаш сваю правату, калі спекуляцыя ідзе па самым вышэйшым разунку: пад сумленне ставіцца твая вернасць радзіме, партыі, камсамолу? (с. 108); Галоўна, што меў на ўвазе аўтар, – перадаць атмасферу, каларыт часу. Як і чым жыве факультэт на пачатку 1950-х гадоў? На першы погляд, нічога адметнага. Берасневіч гаворыць пра такія рэчы, пра якія на поўны голас загаварыла наша літаратура, прэса, грамадскасць літаральна на парозе новага стагоддзя; На высокай мажорнай ноце заканчваецца твор (с. 109)²⁵.

Значна часцей фразеалагізмы адзначаюцца ў ліку іншых вобразных сродкаў мовы ў навукова-вучэбнай і асабліва навукова-папулярнай літаратуры, што абумоўлена ўжо неабходнасцю данесці навуковую інфармацыю цікава, даступна, падкрэсліўшы адметнасць аўтарскай пазіцыі, выявіўшы пры гэтым аўтарскі стыль выкладу. Прывядзём некалькі прыкладаў фразеалагізмаў у складзе асобных сказаў з вучэбнай літаратуры:

Калі тлумачыць літаральна, слова ў слова, дык гэта – Справа Усеагульная, інакш кажучы – Рэспубліка. Польскія магнаты (найбагатшыя людзі) узялі ўладу ў свае рукі і ў другой палове XVII ст. завалодалі ўсім палітычным жыццём на зямлі Беларусі (с. 47); У кожным разе, запоўніць белыя прагалы на карце Беларусі, дзе, можа, і не ступала ў мінулыя стагоддзі нага збіральнікаў фальклору, ды праліць святло на даўно знятае з карыстання слова або цэлы крылаты выраз (с. 52); Усё рабілася “на расійскі капыл”, а ў дадатак яшчэ прылучалася малапісьменнасць многіх пісараў (с. 87); Час ад часу прыгадваюць гэты вызначальны для беларускай нацыі дакумент [«Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моваў у вярхоўных органах, на прадпрыемствах, ва ўстановах і грамадскіх арганізацыях рэспублікі» 1990 г.], але, шчыра кажучы, воз і цяпер не скранаецца з месца (с. 280) і інш. [30]; Перыяды заняпаду беларускай літаратурнай мовы прыпадаюць на XVIII ст. і пачатак XIX ст., аднак ужо ў другой палове XIX ст. беларуская мова адраділася, як Фенікс з пеплу, на народна-дыялектнай аснове і пасля перыяду росквіту пачала выцясняцца ў 30-я гг. XX ст. на перыферыю сацыяльнага жыцця беларускага грамадства (с. 50)²⁶.

²⁵ Л. І. Прашкловіч, *Пра праву вечнасці: Беларуская літаратура XIX–XX стагоддзяў у кантэксце часу і прасторы: Зб. навук. артыкулаў / уклад., рэдаг. і прадмова Т. С. Нуждзіна, Мінск 2009.*

²⁶ Б. А. Плотнікаў, *Кароткая гісторыя беларускай мовы і мовазнаўства: Вуч. дапам., Мінск 2002.*

Як ілюстрацыю тэксту з навукова-папулярнай літаратуры ўзгадаем змястоўную і сапраўды папулярна выкладзеную навуковую інфармацыю ў брашуры «Што такое лінгвагеаграфія» А. А. Крывіцкага, адрасаваную вучням сярэдняга і старэйшага ўзросту, дзе аўтар выкарыстоўвае экспрэсіўна-эмацыянальныя моўныя сродкі, сярод якіх адзначаюцца і фразеалагізмы. Напрыклад:

Нечаканья і, безумоўна, зусім нежаданыя вынікі вялікай, шматгадовай і самаахвярнай працы, з якой Г. Венкер звязваў пэўныя асабістыя надзеі, маглі прывесці яго калі не да трагедыі, то да расчаравання. Цераспалосіца меж пашырэння розных дыялектных прыкмет не лезла ні ў якія «тэарэтычныя вароты», пярэчыла звыкламу строгаму парадку рэчаў і нават, здавалася, элементарным уяўленням па дыялекталогіі. І зусім натуральна, што Г. Венкер не атрымаў ні маральнай, ні матэрыяльнай падтрымкі ад Берлінскай акадэміі навук для ажыццяўлення задуманага ім атласа.

Але трэба сказаць, што Г. Венкер не ўпаў у адчай (с. 33)²⁷.

Але нават у тэкстах навукова-папулярнага падстылю з найбольшай актыўнасцю фразеалагізмаў іх выкарыстанне падпарадкоўваецца асноўным мэтам навукова-папулярнага выкладу – давесці навуковую інфармацыю даходліва, зразумела і цікава для адпаведнага тыпу чытача.

Як відаць, выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковых тэкстах, якія адзначаюцца ўсё ж такі ў нешматлікіх выпадках і якія можна лічыць выключэннем з агульнага правіла афармлення тэкстаў уласна навуковага і асабліва тэхнічнага падстыляў, нельга ні забараніць, ні лічыць парушэннем правіла аб іх ужыванні сярод моўных сродкаў. Украпленне фразеалагізмаў у розных паводле жанрава-стылёвай прыналежнасці навуковых тэкстах, як паказвае аналіз, зусім натуральнае, бо падпарадкоўваецца агульным законам і правілам моўнай канвы навуковага выкладу, а фразеалагізмы дапамагаюць падкрэсліць і адцяніць думку даследчыка, выразна выявіць яму сваю пазіцыю адносна ўзнятага пытання, прыцягнуць увагу чытача, ажывіць строгі і сухі выклад. Праўда, пры гэтым у тэкстах, што складаюць сістэму навуковага стылю, найбольш часта выкарыстоўваюцца адзінкі, у якіх пераважае выкарыстанне інтэлектуальна-эмацыянальнага, а эмацыянальна-ацэначнага афарбоўка выступае дадатковай да інтэлектуальна-ацэначнай (ніжэй усякай крытыкі, трапіць на ўрадлівую глебу, пакідае жадаць лепшага, а воз і зараз там, выводзіць у свет, выходзіць у свет,

²⁷ А. А. Крывіцкі, *Што такое лінгвагеаграфія*, Мінск 1986.

добры геній, з дарагой душой, закладваць асновы, звяртаць на сябе ўвагу і інш.).

На аснове адзначанага можна меркаваць, што выкарыстанне фразеалагізмаў у навуковым тэксте не складае спецыфічную адзнаку гэтай адметнай групы тэкстаў нашага часу, але дазваляе канстатаваць пранікненне элементаў эмацыянальнага, у нашым выпадку з дапамогай фразеалагізмаў, у навуковыя тэксты. Дарэчы, паводле меркавання Н. Я. Мілаванавай, у сапраўды навуковым стылі экспрэсіўнасць-эмацыянальнасць неабходная і натуральная, паколькі яна адцяняе ўжо аргументаваную лагічную думку аўтара²⁸. Не адмаўляе навуковаму стылю ў вобразнасці, эмацыянальнасці і ўвогуле ў экспрэсіўнасці і вядомая даследчыца пытанняў стылістыкі рускай мовы М. М. Кожына²⁹. Але варта заўважыць, што назначэнне элементаў эмацыянальнага і экспрэсіўнага ў навуковай мове адметнае ад, напрыклад, размоўнага маўлення з яго нязмушанасцю і непасрэднасцю выражэння эмоцый ці ад мастацкай літаратуры, дзе яны служаць для стварэння мастацкага вобраза. У навуковай мове выкарыстанне экспрэсіўна-эмацыянальнага, у прыватнасці, фразеалагізмаў, накіравана на прыцягванне ўвагі да таго, пра што выкладаецца, на тлумачэнне думкі, яе канкрэтызацыю. Праўда, трэба яшчэ ўлічваць пры гэтым такія фактар, як жанр, форма зносін – пісьмовая ці вусная, тэма, форма і сітуацыя зносін (ці адрасат, аўтар і ўзаемаадносінны паміж аўтарам і атрымальнікам інфармацыі), аўтарская індывідуальнасць і інш. У межах артыкула мы абмежаваліся аналізам тэкстаў толькі ў пісьмовай форме, але, як вядома, вуснае маўленне, напрыклад, навуковая дыскусія, гутарка, выступленне перад масавай аўдыторыяй, характарызуецца больш шырокім выкарыстаннем фразеалагізмаў, што абумоўлена як жанравай асаблівасцю такіх тэкстаў (непадрыхтаванасць, непасрэдная прысутнасць адрасата, лінейны характар пабудовы маўлення), так і індывідуальнасцю асобы аўтара, яго ўстановак, асабістай зацікаўленасці, ацэнкі таго, што ён выкладае ці паведамляе, індывідуальнай манерай (прыгадваюцца адметныя лекцыі Ф. М. Янкоўскага, палемічныя выступленні А. Я. Міхневіча на навуковых канферэнцыях ці на абароне дысертацыйных даследаванняў).

²⁸ Н. Я. Мілованова, *Наблюдение над средствами экспрессивности научной речи*, [в:] *Исследования по стилистике. Вып. 5* / Отв. ред. Л. М. Майданова, Пермь 1976, с. 142.

²⁹ М. Н. Кожина, *Сопоставительное изучение научного стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции*, [в:] *Язык и стиль научной литературы* / Отв. ред. М. Я. Цвиллинг, Москва 1977, с. 17.

Аднак менавіта тэкстам навуковага стылю, у тым ліку і найперш уласна навуковым і тэхнічным, характэрна значная колькасць іншага тыпу ўстойлівых адзінак, якія да фразеалагізмаў (у вузкім значэнні дэфініцыі гэтага тэрміна) не маюць ніякіх адносін, але, паводле шырокага разумення фразеалогіі, уключаюцца ў яе склад.

Такімі ўстойлівымі выразамі з'яўляюцца сродкі афармлення звязанасці, лагічнасці і адлюстравання структуры навуковага выкладу. Гэтыя ўстойлівыя адзінкі, ці тэкстаўтваральныя сродкі (тэрмін І. В. Адзінцовай) выкладу навуковай інфармацыі, служаць для фарміравання і падтрымання структуры навуковага тэксту, тым самым вызначаючы, сапраўды, яго спецыфіку: яны дапамагаюць успрыманню, паказваюць паступовасць, дакладнасць і логіку выкладу. Да такіх адносяцца пабочныя звароты, устойлівыя выразы, якія служаць:

– для ўказання на крыніцу інфармацыі (*паводле думкі/меркавання/выказвання/слоў, у адпаведнасці з пазіцыяй/з пунктам гледжання, як мяркуе...*),

– на парадак размяшчэння аргументаў (*па-першае, па-другое, па-трэцяе, па-чацвёртае...*),

– на адносіны да спосабу перадачы думкі (*карацей кажучы, інакш кажучы, іншымі словамі...*),

– для тлумачэння іншым спосабам (*калі можна так выразіцца, дакладней кажучы, маецца на ўвазе, справа ў тым, што...*),

– для супастаўлення розных даных ці аргументаў (*з аднаго боку, з другога боку, у адрозненне ад, разам з тым, побач з гэтым...*),

– для выдзялення і засяроджвання ўвагі на пэўнай інфармацыі (*перш за ўсё, у прыватнасці, у асаблівасці...*),

– для падкрэслівання неабходнасці ці адсутнасці пэўнага дзеяння (*мае сэнс, не мае сэнсу, ёсць усе падставы/асновы, няма падстаў/ніякіх асноў, вынікае неабходнасць, паўстае пытанне...*),

– для ўказання на часавую суаднесенасць частак выкладу ці папярэжэнняў, дзеяння (*перш за ўсё, у першую чаргу, побач з, як было адзначана, у далейшым, у той жа час...*),

– для фармулёўкі лагічнага вываду (*такім чынам, як відаць, з разгледжана вынікае, як бачым...*)³⁰.

Да гэтых сродкаў звязанасці навуковага маўлення далучаюцца ўстойлівыя выразы для перадачы прычинна-выніковых і ўмоўна-вы-

³⁰ І. В. Одинцова, *Текстоформирующие языковые средства научной речи*, [в:] *Вопросы изучения русского языка, истории и культуры России. Вып. 1. Russian Department. National Chengchi University, Taipei; Taiwan 1998*, p. 106–108.

ніковых адносін паміж часткамі навуковага тэксту (*у сувязі з гэтым, пры такой умове, у такім выпадку*).

Выпрацоўка і функцыянаванне менавіта ў навуковым стылі пералічаных тэкстаўтваральных сродкаў абумоўлена неабходнасцю даказваць, аргументаваць вынесеныя для абмеркавання навуковыя палажэнні, гіпотэзы, выяўляць іх прычыны і вынікі. Такія ўстойлівыя канструкцыі складаюць адметнасць выкладу навуковай інфармацыі. Яны характэрны для ўсіх падстыляў у іх жанравай разнастайнасці і складаюць адну з спецыфічных нормаў сінтаксісу навуковага стылю. Вось ілюстрацыя тэксту з ўжо цытаванай навукова-папулярнай кнігі А. А. Крывіцкага:

Аб'ектам абследавання і наступнага адлюстравання Ж. Жыльерон абраў, натуральна, народную мову французай. У прыватнасці, французай у межах усёй Францыі, а таксама мясцовае насельніцтва Бельгіі, Швейцарыі і Італіі, мова якога з'яўляецца раманскай (дакладней кажучы, галараманскай). Зразумела, што гэта неабсяжнае мора людзей з іх ідыядыялектамі, з аднаго боку, а, з другога – акіян разнастайных моўных і дыялектных сродкаў. Патрэбны былі навукова абгрунтаваныя абмежаванні як у адным, так і ў другім, якія б дазвалялі рашыць пастаўленую задачу па стварэнню дастаткова дэталёвай і выразнай панарамы французскай народнай мовы з найменшымі выдаткамі часу і намаганняў.

Для гэтага Ж. Жыльерон распрацаваў дзве выключна важныя рэчы для падобнага даследавання – апытальнік і сетку абследавання.

Апытальнік, як сведчыць яго назва, – гэта зборнік, дакладней, спіс пытанняў. Кожнае пытанне накіравана на высвятленне таго, які сродак мовы (дыялекту) характэрны маўленню для пэўнай мэты. У прыватнасці, у якія гукі ўвасабляецца пэўнае слова, як выглядае яго форма пры змяненні, якім словам называецца пэўны прадмет, з'ява прыроды і г. д. (с. 36).

З тэксту манаграфіі возьмем хаця б асобныя сказы, напрыклад:

І ў гэтым ён [Б. Лесьмян, польскі паэт – В.Л.] мае рацыю (с. 13); У цэлым працэс баладызацыі паэзіі будзе праяўляцца ў творчасці згаданых і іншых паэтаў па-рознаму (с. 35); І для гэтага ёсць усе падставы, бо нават класічная рамантычная балада, на першы погляд так далёкая ад рэальнасці, уздымала важныя праблемы, што хвалавалі нацыю, той або іншы кацыяльны клас (с. 37)³¹.

³¹ І. Ф. Штэйнер, *Варожасьць балады вякоў: Беларуская балада і славянскія традыцыі*, Мінск 1993.

Заўважым і яшчэ на адзін тып устойлівых адзінак, што характэрны ўсім разнавіднасцям навуковых тэкстаў: як строга навуковым тэкстам манаграфій, дысертацыйных даследаванняў, так і нават менш строгім вучэбным і папулярным навуковым тэкстам. Размова ідзе пра тэрміны, якім надаецца асноўная роля ў навуковых тэкстах, бо *да 25% усіх слоў навуковага тэксту складаюць тэрміны*³². Але з іх выдзелім адзін тып – састаўныя тэрміны, ці тэрміналагічныя звароты, якія абазначаюць розныя навуковыя паняцці тыпу *броўнаўскі рух, метада Дэльфа, спектральныя класы, шатландская гама, ээпаўская мова* і інш. і якія характэрны розным сферам навукі і тэхнікі. Тэрміналагічныя адзінкі такога тыпу валодаюць цэласнасцю логіка-паняццйнага паводле характару свайго значэння і гэтым набліжаюцца да фразеалагізмаў. Ім характэрна, паводле заўвагі А. Н. Васільевай, *спецыфічнае праяўленне «фразеалагічнасці», калі шматлікія спалучэнні аказваюцца «фразеалагізмамі» для неспецыялістаў, паколькі семантычна раскрываюцца толькі ў тэрміналагічнай сістэме данай падмовы навукі*³³. Сапраўды, яны належаць да канкрэтнай галіны навукі і зразумелы, як правіла, спецыялістам, напрыклад, тэрміны *дэльфійскі метада* – метада экспертнай ацэнкі будучага; *лабіялізаваныя гукі* – гукі, якія артыкулююць з лабіялізацыяй; *лубачная літаратура* – разнастайныя па змесце выданні з малюнкамі, якія прызначаліся для шырокіх мас працоўных; *макаранімічная мова* – мова, у якой часта сустракаюцца чужаземныя словы, выразы; *сінтаксічная сувязь* – сувязь слоў, якая служыць для выражэння ўзаемазалежнасці элементаў словаспалучэння і сказа; *удзельная вага* – адносіны вагі цела пры тэмпературы 0°C да вагі роўнага аб'ёму вады пры тэмпературы 4°C; *фатонная ракета* – гіпатэтычная ракета з фатонным рэактыўным рухавіком, цяга якога ствараецца накіраваным выцяканнем фатонаў, і інш. Хаця нярэдка тэрміналагічныя спалучэнні ў самых розных галінах навукі і тэхнікі могуць узнікаць на аснове метафарызацыі, напрыклад: *адамаў яблык* – кадык; *язюльчыны слёзы* – аднагадовая або шматгадовая расліна сямейства злакавых з некалькімі сцябламі і суквеццем мяцёлкай; *анюціны вочкі* – травяністая трохколеравая расліна сямейства фіялкавых (*viola tricolor*) і інш. Наяўнасць у іх складзе хоць бы аднаго метафарычнага

³² Г. Я. Солганик, Т. С. Дроняева, *Стилистика и культура речи русского языка: учеб. пособие для студентов учреждений высш. проф. образования, 6-е изд., испр.*, Москва 2012, с. 12.

³³ А. Н. Васильева, *Практическая стилистика русского языка для иностранных студентов-филологов старших курсов.* – 2-е изд., перераб., с. 67.

элемента, слова з фразеалагічна звязаным значэннем, дазваляе іх называць «метафарызаванымі тэрміналагічнымі спалучэннямі», але тым не менш гэта не фразеалагізмы, бо яны адрозніваюцца ад фразеалагізмаў дакладнасцю, адназначнасцю, адсутнасцю канатацый.

Іншая справа, калі ў выніку дэтэрміналагізацыі тэрмінаў пэўных галін навукі, наадварот, узнікаюць фразеалагізмы, пра якія мы ўжо пісалі³⁴ і якія ў навуковых тэкстах, у прыватнасці, у тэкстах мовазнаўцаў, выступаюць як аб'ект вывучэння ці як ілюстрацыя навуковых палажэнняў. Напрыклад, на аснове эканамічных тэрмінаў утвораны фразеалагізмы *акцыі падаюць* 'чые-н. шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-н. зніжаюцца'; *акцыі паднімаюцца/павышаюцца* 'чые-н. шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-н. узрастаюць'; *залаты фонд* 'самае лепшае, самае каштоўнае, самае значнае'; *спісваць з рэзюмэ* 1) 'лічыць застарэлым, забываць'; 2) 'адхіляць каго-н., лічачы непрыдатным да якой-н. дзейнасці'; *спісваць у тыраж* 'адхіляць каго-н., лічачы непрыдатным да якой-н. дзейнасці'; *у ажур* 1) 'добра, паспяхова, удала, як і павінна быць'; 2) 'паспяховы, удалы, такі, як і павінны быць' і інш.

Такім чынам, фразеалагізмы ў іх вузкім дэфініцыйным вызначэнні не з'яўляюцца актыўным моўным сродкам навуковых тэкстаў, але і не забараняюцца для ўжывання ў розных жанрах, тыпах навуковага стылю. Пры гэтым іх ужыванне не складае адметнай рысы навуковых тэкстаў, бо падпарадкоўваецца асноўным задачам адлюстравання навуковай інфармацыі. Праўда, актыўнасць выкарыстання фразеалагізмаў (= ідыёмаў) заўважна ўзрастае ад уласна навуковага да навукова-папулярнага падстылю і ў залежнасці ад пісьмовай формы да вуснай. Ад фразеалагізмаў, асноўным крытэрыем вызначэння якіх з'яўляецца цэласнасць значэння, трэба адрозніваць устойлівыя адзінкі іншага тыпу, у прыватнасці, 1) сістэму структурных, ці тэкстаўтваральных, сродкаў звязанасці, афармлення выкладу навуковай інфармацыі ў іх дыферэнцыяцыі паводле месца і ролі выкарыстання і 2) састаўныя тэрміны. Менавіта гэтыя дзве групы ўстойлівых адзінак якраз і выяўляюць адметнасць тэкстаў незалежна ад іх жанравай разнастайнасці і ўваходзяць у сістэму адметных моўных сродкаў навуковага стылю.

³⁴ М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская, *Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія: вучэб.-метад. дапам.*, Мінск 2011, с. 106–127.

STRESZCZENIE

TEKSTY NAUKOWE I FRAZEOLOGIZMY

W artykule omówiono zastosowanie frazeologizmów w tekstach naukowych. Wskazano przede wszystkim na konieczność odróżniania pojęć „jednostka frazeologiczna” i „utarty zwrot”, gdzie ten ostatni z natury zbliżony jest do jednostki frazeologicznej lecz nie jest z nią tożsamy. Następnie omówiono rolę powyższych jednostek leksykalnych w strukturze tekstu naukowego. Z jednej strony, mimo że częstotliwość występowania jednostek frazeologicznych w różnych pod względem gatunku tekstach naukowych jest odmienna, należy podkreślić ich dyskretną rolę jako środka zabarwienia emocjonalnego w nowoczesnym tekście naukowym. Z drugiej strony, należy podkreślić konieczność stosowania zwrotów złożonych i dobrze rozbudowanego systemu środków tekstotwórczych naukowej składni bez konieczności różnicowania tekstów naukowych według ich przynależności gatunkowej.

Słowa kluczowe: jednostka frazeologiczna, idiom, utarty zwrot, środki tekstotwórcze, pojęcia złożone.

SUMMARY

SCIENTIFIC TEXTS AND PHRASEOLOGICAL UNITS

The article deals with the problem of phraseological units in scientific texts. Firstly, it argues the necessity of differentiation between the notions “phraseological unit” and “set expressions”, the latter being close to phraseological units in nature, but not altogether the same. Secondly, it describes the roles that the aforementioned lexical units play in the structure of scientific texts: on the one hand, though the frequency of occurrence of phraseological units in scientific texts of various genres is varied, one should stress their generally inconspicuous part as a means of adding emotional coloring to modern scientific style; on the other hand, one should point out the necessity of use of compound terms and a well-developed system of text-building means of scientific syntax without differentiating scientific texts according to their genres.

Key words: phraseological unit, idiom, set expressions, text forming means, compound terms.